

ՀԱՅԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀԱԱ

ՎՅՅԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈՐՊՈՒՄԻ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ԶՕՐԱՋՈԿԱՏԻ ՇՏԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՎՈԳԵՒՈՐ ՃԵՍԱՐԱՆԻ ՇԵՆՔՈՒՄ 1918 ԹՈՒԿԱՆԻ ԳԱՐՆԱՆԸ

1918 թ. յունուարի 30-ին (նոր տոմարով՝ փետրուարի 12-ին) Կովկասեան ռազմաճակատում գործող թուրքական «Կովկաս» բանակախումբը (հրամանատար՝ Մեհմեդ Վեհիբ փաշա), խախտելով դեռևս 1917 թ. դեկտեմբեր 5-ի Երզնկայի զինադադարը եւ զինադադարի համաձայնագրին կից «Դեմարկացիոն գծերի մասին» ակտը¹, անցնում է յարձակման ռազմաճակատի ամբողջ գծով: Յարձակումն սկսելու պահին թուրքերը Կովկասեան ճակատում ունէին երեք բանակային կորպուս, որոնք գործում էին Տրապիզոն—Բաթում (3-րդ բանակի 2-րդ կորպուսը), Էրզրում—Կարս (3-րդ բանակի 1-ին կորպուսը), Վան—Բայազէտ (2-րդ բանակի 4-րդ կորպուսը) ուղղութիւններով²: Այս երեք բանակային կորպուսները միասին սկզբում ունէին 10 000 սուր, իսկ արդէն մարտի վերջին՝ 25 000 զինուոր ու սպայ³:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ ռուսական զօրքերի լքած շուրջ 720 կմ երկարութիւն ունեցող Կովկասեան ռազմաճակատի՝ Տրապիզոն—Բաբերդ (Բայբուրդ) հատուածի պաշտպանութիւնը վստահուած էր նոր կազմաւորուած Վրացական առանձին բանակային կորպուսին, իսկ Բաբերդից մինչեւ Պարսկաստանի սահմանն ընկած հատուածը՝ Հայկական առանձին բանակային կորպուսին: Վերջինիս կազմաւորման գործընթացն սկսուեց Մօզիլեովի զօրակայանի⁴ 1917 թ. նոյեմբերի 16-ի

¹ Համաձայնագրի եւ «Դեմարկացիոն գծերի մասին» ակտի բնագրերը տէս Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828—1923), խմբ.՝ Զ. Ս. Կիրակոսեանի, Երեւան, 1972, էջ 412—413:

² Յարձակման քարտէզը տէս Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 247, ց. 3, գ. 70, թ. 1:

³ Տէս Ե. Փ. ЛУДШУВЕЙТ, Турция в годы Первой мировой войны. 1914—1918 гг., Մոսկուա, 1966, էջ 167:

⁴ 1915 թ. օգոստոսից մինչեւ 1917 թ. նոյեմբեր ամիսը Յարական բանակի գերագոյն-գլխավոր հրամանատարի զօրակայանը գտնուում էր Մօզիլեով քաղաքում:

«Բանակի եւ նաւատորմի վերաբերեալ» հրամանի⁵, ինչպէս նաեւ Կովկասեան ռազմաճակատի գլխաւոր հրամանատար, հետեւազօրի գեներալ Միխայիլ Պրժեւալսկու 1917 թ. նոյեմբերի 30-ի №136 եւ Հայկական առանձին բանակային կորպուսին ուղղուած 1917 թ. դեկտեմբեր 1-ի №2 հրամանների հիման վրայ⁶: Կորպուսի հրամանատար է նշանակուած գեներալ-լէյտենանտ Թովմաս Նազարբեկեանը՝ համաձայն հետեւազօրի գեներալ Մ. Պրժեւալսկու №796 կարգադրութեան⁷: Կորպուսի շտաբի պետ է նշանակուած փոխգնդապետ Ալեքսանդր Սիլեարեւիչը (յետագայում նրան փոխարինում է գեներալ-մայոր Եւգէնի Վիշինսկին), իսկ կորպուսի ռազմական կոմիսար՝ Դրաստամատ Կանայեանը (Դրօն):

Հայկական բանակային կորպուսը (ներառեալ գեներալ-մայոր Միխայիլ Արեշելի ու գեներալ-մայոր Մովսէս Սիլիկովի հրամանատարութեամբ գործող 1-ին եւ 2-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիաները, գնդապետ Կոնստանտին Ղամազեանի եւ գնդապետ Քրիստափոր Արատեանի հրամանատարութեամբ գործող 1-ին ու 2-րդ հրետանային բրիգադները, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Օզանեանի (աւելի ուշ նրան փոխարինած գեներալ-մայոր Պաւէլ (Պօղոս) Անբեկեւի) հրամանատարութեամբ գործող 3-րդ Հաւաքական զօրաջոկատը, էրզրումի, Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի բերդերի կայազօրները) ունէր 17 000 անձնակազմ⁸:

1917 թ. դեկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ղեկավարութիւնը Հայոց ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբար փաշային յայտնում է հետեւեալը. «Վրացիների հետ սկսած են շատ լուրջ բանակցութիւններ իրական եւ հիմնաւոր համաձայնութիւն ստեղծելու Կովկասեան ճակատի միաբան պաշտպանութեան համար: Բանակցութիւնները տակաւին թէեւ չեն վերջացած, բայց համաձայնութիւնը անկասկած է»⁹: 1918 թ. մարտի 3-ին գեներալ-լէյտենանտ Թ. Նազարբեկեանը, իր շտաբով ժամանելով Սարիղամիշ, գեներալ Իլիա Օդիշելիձէից ընդունում է ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարութիւնը¹⁰: Սա-

⁵ Տէս Ա. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, Հայկական զօրամասերի կազմաւորումը Կովկասեան ճակատում (1914–1918 թթ.), Երեւան, 1999, էջ 150:

⁶ Տէս ՀԱՍ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 97, թ. 1:

⁷ Տէս Ա. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 150:

⁸ Տէս Ե. Փ. АУДШУВЕЙТ, նշ. աշխ., էջ 160:

⁹ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», «Գէորգ Ե. Սուրէնեանց կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847–1930)», գր. Ժ.Գ., կազմող՝ Ս. Բեհբուղեան, Երեւան, 2005, էջ 469:

¹⁰ Տէս Ա. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 198:

կայն թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական ղեկավարների միջեւ կայացուած գործարքների¹¹ հետեւանքով Տրապիզոնն ու Բաթումի Միխայիլովեան բերդը գրեթէ առանց դիմադրութեան յանձնոււմ են թուրքական բանակին: Միաժամանակ Անդրկովկասեան Սէյմի ռազմաքաղաքական ղեկավարութեան՝ Թիֆլիսից նահանջի մասին արուած հրահանգների, ինչպէս նաեւ Հայկական կորպուսի առանձին ստորաբաժանումներում առկայ թոյլ կարգապահութեան հետեւանքով թուրքական բանակը մէկը միւսի հետեւից, գրեթէ առանց կռուի, գրաւոււմ է Երզնկան, Բաբերդը, Մամախաթունը, Էրզրումը, Վանը, Սարիղամիշը, Կարսը:

1918 թ. մարտի 24-ին Վաղարշապատի Ազգային եւ զինուորական մարմիններից եւ Ս. Էջմիածնի Միաբանական ուխտի անդամներից գումարուած խառը ժողովը խորհրդակցութեան նիւթ է դարձնում հայրենիքի եւ հայ ժողովրդի խիստ վտանգուած դրութիւնը¹²: Արարատեան դաշտը եւ Երեւանի ու Վաղարշապատի պաշտպանութիւնն իրականացնում էր Երեւանեան զօրաշոկատը: Վերջինս կազմաւորուեց 1918 թ. գարնանը: Զօրաշոկատի միջուկը կազմում էր գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովի հրամանատարութեամբ գործող Հայկական հրաձգային 2-րդ դիվիզիան: Եւ ամենեւին պատահական չէ, որ նորաստեղծ զօրաշոկատի հրամանատար նշանակուեց հէնց Մ. Սիլիկովը, իսկ զօրաշոկատի շտաբի պետի պաշտօնն ստանձնեց նոյն դիվիզիայի շտաբի պետ, փայլուն շտաբային սպայ, փոխգնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլեանը: Ինչպէս գեներալ-լէյտենանտ Թ. Նազարբեկեանին ուղղուած նամակում Մ. Սիլիկովն էր շեշտում. «Հաշուի առնելով Երեւանի բնակչութեան ծայրայեղ նեարդային տրամադրութիւնները, ես իմ շտաբը տեղափոխեցի Էջմիածին, որտեղ եւ մնացի մինչեւ բոլոր ռազմական գործողութիւնների աւարտը»¹³:

Վաղարշապատում շտաբը տեղակայոււմ է Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի շէնքում¹⁴:

¹¹ Գործարքների մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 42—44:

¹² Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918—1920), գք. Ե., կազմող՝ Ա. Բեհրուդեան, Երեւան, 1999, թ. 21:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 18, թ. 8:

¹⁴ Էջմիածնի Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի ստեղծման գործընթացը, որը տեղի ունեցաւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Դ.-ի նախաձեռնութեամբ, սկսուեց 1867 թ. (տե՛ս ճեմարանի բացման մասին Գէորգ Դ.-ի 1874 թ. ապրիլի 28-ին հրապարակուած №175 կոնդակը. ՀԱԱ, ֆ. 65, ց. 1, գ. 6473, թ. 1 եւ շրջ.): Արդէն 1874 թ. ստացոււմ է Յարական Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարութեան Այլադաւան հոգեւոր գործերի բաժանմունքի՝

Յատկանշական է, որ ճեմարանի շէնքը դեռեւս 1917 թ. դեկտեմբերից արդէն դրուել էր Հայկական առանձին բանակային կորպուսի տրամադրութեան տակ: Մասնաւորապէս Վաղարշապատում տեղակայուած Հայկական 4-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, գնդապետ Աբրահամ (Արտէմ) Յովսէփեանցի ստորագրութեամբ դեկտեմբերի 20-ին ճեմարանն ստանում է №8374 գրութիւնը, որով պահանջում էր զինուորական նպատակների համար երեք օրուայ ընթացքում դատարկել «ճեմարանի ամբողջ շէնքը իւր խոշոր շինութիւններով»¹⁵: Հարցը քննարկելու նպատակով՝ գնդապետ Ա. Յովսէփեանը եւ գաւառային կոմիսար Ալթունեանը տեսակցութիւն են ունենում ճեմարանի տեսուչ Գարեգին եպիսկոպոս Յովսէփեանի հետ: Հանդիպման ժամանակ գաւառային կոմիսարը յայտնում է, որ ճեմարանը պէտք է փակուի, քանի որ 19-ից 33 տարեկանների զօրահաւաք է յայտարարուած, եւ բնականաբար, բարձր դասարանների աշակերտները եւ ուսուցիչները նոյնպէս պէտք է զօրակոչուեն զինուորական ծառայութեան¹⁶: Նոյն օրը՝ երեկոյեան, Գարեգին եւ Յուսիկ եպիսկոպոսները հանդիպում են ունենում զինուորական հրամանատարութեան հետ՝ առաջարկելով ճեմարանի շէնքը վնասուելուց զերծ պահելու համար ուրիշ շէնք տրամադրել¹⁷: Սակայն այլ տարբերակի շուրջ կողմերը համաձայնութեան չեն հանգում:

Ի վերջոյ՝ 1917 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.-ի որոշումով ճեմարանն առժամանակ դադարեցնում է իր դասերը, եւ շէնքը տրամադրում է զինուորական հրամանատարութեանը¹⁸: 2 օր անց՝ դեկտեմբերի 23-ին, ճեմարանը վերջնական լուծարման է ենթարկւում¹⁹: Արդէն 1918 թ. մայիսի դրութեամբ Մայր Աթոռի միւս կառույցներից շատերը ծառայում էին որպէս որբանոցներ, հիւանդանոցներ,

ճեմարանը բացելու թոյլտուութիւնը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 75, ց. 2, գ. 841, թ. 1—4): Ճեմարանը պաշտօնապէս բացուեց 1874 թ. սեպտեմբերի 28-ին (բացման մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1109, թ. 1—9): Հինգ տարի անց՝ 1881 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Դ.-ն հաստատում է ճեմարանի կանոնադրութիւնը (Կանոնադրութիւնը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 92, թ. 1—8):

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 28, թ. 19-ի շրջ:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 28, թ. 19-ի շրջ եւ 20:

¹⁷ Տե՛ս անդ:

¹⁸ Տե՛ս «Նշանաւոր ճեմարանականներ», պր. Ա., խմբ. Պ. Յովհաննիսեանի, էջմիածին, 2005, էջ 24:

¹⁹ Տե՛ս «Գարեգին Ա. Յովսէփեան. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ (1867—1943—1952)», հտ. Ա., կազմող Գ. Աւագեան, գլխ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբեան, Ս. էջմիածին, 2017, էջ 336:

զօրանոցներ ու զինանոցներ, իսկ Մայր Աթոռի տպարանն աշակցում էր ճեմարանի շէնքում հաստատուած Երեւանեան զօրաշոկատի շտաբին՝ հրատարակելով հայ ժողովրդին ուղղուած նրա կոչերը²⁰:

Այդ ծանր օրերին զինուորական հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ էին ոչ միայն Մայր Աթոռի շինութիւնները, այլեւ բազմաթիւ հոգեւորականներ, այդ թւում՝ ճեմարանականներ: Վերջիններս, ինքնակամ դիմում գրելով, մեկնում են ռազմաճակատ: Մասնաւորապէս դեռեւս 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Մայր Աթոռի միաբանական ժողովը զեկուցագիր է ներկայացնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.-ին՝ յայտնելով միաբաններ Վարդան, Գիւտ, Կորիւն, Իսահակ, Թադէոս վարդապետների, ինչպէս նաեւ Ներսէս Աբեղայի՝ ռազմաճակատ մեկնելու եւ Կովկասեան ռազմաճակատի պաշտպանութեան գործին աշխոյժ մասնակցութիւն ունենալու որոշման մասին²¹: Աւելի ուշ՝ 1918 թ. փետրուարին, ռազմաճակատ են մեկնում Արիստակէս եւ Խորէն վարդապետները²², իսկ արդէն մարտին՝ Գարեգին եպիսկոպոսը²³:

Մայիսին Կարսում թուրքական ուժերի վերախմբաւորման հետեւանքով 2-րդ եւ 1-ին բանակային կորպուսներից կազմում է «Կարս» բանակախումբը: Գեներալ Նաղուբ Շեւքիի հրամանատարութեամբ գործող բանակախմբի մէջ մտնող դիվիզիաները գործելու էին հետեւեալ ռազմավարական ուղղութիւններով. 5-րդ Կովկասեան հետեւակային դիվիզիան Ղարախաչի լեռնանցքով — Վորոնցովկա — Բոլնիս — Խաչէն երթուղով հարուածելու էր Թիֆլիսին՝ հարաւից: 11-րդ Կովկասեան հետեւակային դիվիզիան նպատակ ունէր, Ալեքսանդրապոլ — Մեծ Ղարաքիլիսա գծով շարժուելով, գրաւել Մեծ Ղարաքիլիսան, այնուհետեւ Դիլիջան—

²⁰ Տէս Հ. ԱՂԱԽԱՆԵԱՆ, Հայոց եկեղեցու մասնակցութիւնը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան կրթամշակութային կեանքին, Կրթամշակութային կեանքը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին: Գիտաժողովի նիւթեր. Երեւան, 2018, էջ 31:

²¹ Տէս «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտի եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1914—1920)», հտ. Բ. (1917—1920), կազմող՝ Գ. Ավագեան, գլխ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբեան, Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 140:

²² Տէս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918—1920), գք. Ե., էջ 15—16:

²³ Տէս ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 92, թ. 41—42, «Գարեգին եպիսկոպոս Յովսէփեանին՝ ռազմաճակատ մեկնելու թուղտութեան մասին», իսկ աւելի ուշ Սարգարապատի ճակատամարտին մասնակցութիւն ունենալու համար Կովկասեան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ-մայոր Յեգէնի Լեբեդիւսկոյ հրամանով Գարեգին եպիսկոպոսին Սբ. Գէորգիի շքանշանով պարգևատրելու մասին տէս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918—1920)», գք. Ե., էջ 60:

Քարուանսարա—Ղազախ գծով դուրս գալ Ելիզավետպոլ, իսկ այնտեղից՝ Ելիզավետպոլ—Բաքու երկաթգծով շարժուել դէպի Բաքու: 36-րդ Կովկասեան հետեւակային դիվիզիան, որը յայտնի էր «Գելիբոլու» անունով, Ալեքսանդրապոլ—Երեւան երկաթուղու երկայնքով շարժուելով՝ պէտք է գրաւէր Երեւանը, ապա երկաթուղով շարժուէր Զուլֆա եւ Թաւրիզ: 9-րդ Կովկասեան հետեւակային դիվիզիան շարժուելու էր Համամլու — Բաշ-Ապարան — Աշտարակ — Երեւան գծով:

1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքական ուժերը գրաւում են Ալեքսանդրապոլը եւ ներխուժում Արարատեան դաշտ՝ սպառնալով արեւելահայութեանը, ինչպէս նաեւ Երեւանում ու Վաղարշապատում կենտրոնացած արեւմտահայ գաղթականութեանը:

Արաքսից հարաւ՝ Սուրմալուի գծում, գործում էին թուրքական 4-րդ բանակային կորպուսի 5-րդ եւ 12-րդ հետեւակային դիվիզիաները. նպատակ ունէին աջակցել Արարատեան դաշտում գործող թուրքական ուժերին, այն է՝ գետանցել Արաքսը եւ դուրս գալ Երեւանեան զօրաջոկատի թիկունք:

Ալեքսանդրապոլ—Երեւան ուղղութեամբ թուրքական զօրքերի առաջխաղացման հետեւանքով գնդապետ Դանիէլ-բէկ Փիրումեանի հրամանատարութեամբ գործող Իգդիրի զօրաջոկատի (կազմուած էր գնդապետներ Պաւէլ Իւզբաշեւի եւ Զարուխչեւի հրամանատարութեամբ գործող Վանի 1-ին եւ Վանի 2-րդ գնդերից) համար շրջապատուելու վտանգ է ստեղծուում: Հետեւաբար Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբից Իգդիրը թողնելու հրաման ստանալով՝ մայիսի 20-ին հայկական ուժերը Մարգարայի կամրջով անցնում են Արաքսի ձախ ափ՝ իրենց հետեւից պայթեցնելով Մարգարայի ու Կարակալայի կամուրջները: Այդպիսով՝ Սուրմալուն գրաւած թուրքական զօրքերը Սարդարապատի ռազմաճակատից կտրուած են մնում:

Ռազմաճակատի թիկունքը հարաւից ապահովելու՝ Դաւալուի ուղղութեամբ կամ Շարուրի կողմից Արաքսը գետանցելով թուրքական յարձակումը կանխելու համար, գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովի հրամանով, այդ կողմում ծաւալուում է Վանի 4-րդ գունդը՝ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարեանի հրամանատարութեամբ:

Երեւանն ու էջմիածինը պաշտպանող Երեւանեան զօրաջոկատն իր կազմում ունէր գնդապետ Պօղոս-բէկ Փիրումեանի եւ գնդապետ Աբրահամ Դոլուխանեանի հրամանատարութեամբ գործող 5-րդ եւ 6-րդ հրաձ-

գային գնդերը, ինչպես նաեւ գնդապետ Ք. Արարատեանի հրամանատարութեամբ գործող 2-րդ հրետանային բրիգադը:

Երեւանեան զօրաջոկատի հրամանատարութեան ներքոյ են խմբաւորուում նաեւ փոխգնդապետ Սակենի հրամանատարութեամբ գործող Իգդիրի հետեւակային գունդը, գնդապետ Ալեքսանդր Կազիմիրսկու ինուսի հետեւակային, փոխգնդապետ Սարգիս Սալիբեկեանի Զեյթունի հեծեալ եւ փոխգնդապետ Պաւէլ Զօլօտարեօվի յատուկ հեծեալ գնդերը, գնդապետ Վլադիմիր Պերեկրեօստովի հրամանատարութեամբ գործող պարտիզանական հետեւակ ու փոխգնդապետ Ալեքսանդր Կորոլկովի պարտիզանական հեծեալ գնդերը, ինչպես նաեւ Ուսուր բէկի եւ Զանգիր աղայի հրամանատարութեամբ գործող եզդիական հեծեալ գումարտակը:

Թուրքական 36-րդ դիվիզիայի առաջխաղացման պայմաններում մայիսի 20-ին հայկական առաջապահ ուժերը ստիպուած թողնում են Արաքս եւ Ղարաբուռն կայարանները՝ միաժամանակ նահանջելով նաեւ երկաթգծից հիւսիս ընկած նախալեռնային շրջաններից՝ Մաստարայից, Թալինից, Աշնակից, կենտրոնանում Սարդարապատում: Կապիտան Իւան Մանիւեւի՝ Մակուի հետեւակային, փոխգնդապետ Սերգէյ Արեշեանի՝ Ղարաքիլիսայի հետեւակային, կապիտան Կարապետ Հասանփաշայեանի՝ Երզնկայի հետեւակային գնդերը եւ ինուսի հետեւակային գնդից մէկ գումարտակ մայիսի 20-ի երեկոյեան Սարդարապատից տեղափոխուում են աւելի խորք ու տեղակայուելով Խզնաուզ գիւղում՝ կազմաւորում Խզնաուզի զօրաջոկատը:

Հայկական ուժերի նահանջի համապատկերում մայիսի 19-ի առաւօտեան գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովը հեռագրաթելի միջոցով կապուում է Երեւանի Հայոց ազգային խորհրդի կազմում ստեղծուած Յատուկ յանձնախմբի (կոմիտէ) նախագահ Արամ Մանուկեանի հետ.

«Սիլիկեան — Հրամայեցէք Երեւանի զինուորական քաղաքապետին՝ պատրաստութիւններ տեսնել Ուշ-Թաքալարի բարձունքների պաշտպանութեան համար (որ Երեւանից 1 վերստ հեռաւորութեան վրայ է) եւ Քանաքեռի սարերի: Այս երկուսի վրայ փորել խրամատներ եւ այդ բոլորը պատրաստել 3 օրուայ ընթացքում: Հրազդանի վրայ կառուցել ժամանակաւոր կամուրջ՝ զինուորների նահանջի համար, իսկ գլխաւոր կամուրջը պահել կառքերի եւ թնդանօթների համար:

Արամ — Զօրավար, Ձեր խօսակցութիւնից եզրակացնում եմ, որ դուք մտադիր էք նահանջել դէպի Երեւան եւ նոյնիսկ մայրաքաղաքը ենթարկել ուժակոծման:

Սիլիկեան — Ամէն ինչ հնարաւոր է:

Արամ — Այդ չի լինի: Ասացէ՛ք անմիջապէս՝ ինչ է պէտք ձեզ՝ յարձակողականի անցնելու եւ նախօրօք դրուած խնդրի իրագործման համար:

Սիլիկեան — Փամփուշտներ, մարդիկ, հաց, տեղափոխութեան միջոցներ, իսկ գլխաւորը՝ թիկունքի ոգեւորութիւնը, եւ յաղթանակը երաշխաւորում եմ:

Արամ — Պահեցէ՛ք, զօրավար, դիրքերը երկու օր, եւ ամէն ինչ կը լինի»²⁴:

Մայիսի 21-ին թուրքական ուժերն Արաքս կայարանի շրջանից շարունակեցին յարձակումը: Երկաթգծի ուղղութեամբ առաջ շարժուելով՝ այդ օրը երեկոյեան թուրքերը գրաւեցին Սարգարապատ կայարանը եւ շուրջ 2 կմ դէպի հարաւ գտնուող համանուն գիւղը: Շարունակելով յարձակումը՝ թուրքական ուժերը երկաթգծի ուղղութեամբ առաջացան մինչեւ Ղամըշլու կիսակայարան: Վերջինս գտնւում էր Երեւանից 20 կմ հեռաւորութեան վրայ:

Վերը նշուած բնագծերից հակաշարձակման անցնելու մասին որոշումը կայացւում է մայիսի 21-ի՝ լոյս 22-ին, երբ այդ հարցի վերաբերեալ Երեւանեան զօրաշոկատի շտաբից գեներալ Մ. Սիլիկովը եւ փոխգնդապետ Ա. Վեքիլեանը հեռախօսային խորհրդակցութիւն են անցկացնում գնդապետ Դանիէլ-բէկ Փիրումեանի, փոխգնդապետ Ք. Արարատեանի, փայլուն շտաբային սպայ, կապիտան (յետագայում Հայկական բանակի գնդապետ) ազգութեամբ գերմանացի Ալեքսանդր Շնէուրի մասնակցութեամբ²⁵: Նշուած խնդիրն իրականացնելու նպատակով գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովի հրամանով Երեւանեան զօրաշոկատի ուժերի մի մասից ձեւաւորւում է Սարգարապատի զօրաշոկատը՝ գնդապետ Դանիէլ-բէկ Փիրումեանի հրամանատարութեամբ: Մայիսի 22-ին Սարգարապատի զօրաշոկատի շտաբի պետ է նշանակւում կապիտան Ա. Շնէուրը²⁶: Շտա-

²⁴ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918–1920)», գր. Ե., էջ 62:

²⁵ Տէս A. A. AYVAZIAN, Armenian Victories at Khznalous and Sardarabad on May 23, 1918, New York, 1985, էջ 16:

²⁶ Տէս J. KAYALOFF, The Battle of Sardarabad, The Hague–Paris, 1973, էջ 37:

բը տեղակայուած էր Սարգարապատ կայարանի մօտ²⁷։ Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբը Սարգարապատի զօրաջոկատի շտաբի եւ Դիլիջանում տեղակայուած Հայկական առանձին բանակային կորպուսի շտաբի հետ իր կապը պահում էր հեռագրի, հեռախօսների, այդ թւում՝ զինուորական դաշտային հեռախօսների, ինչպէս նաեւ հեծեալ եւ հետիոտն սուրհանդակների միջոցով²⁸։ Եւ ահա Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբի մշակած փայլուն պլանի²⁹ համաձայն՝ մայիսի 22-ին Սարգարապատի ճակատում գնդապետ Դ. Բէկ-Փիրումեանի հրամանատարութեամբ հայկական ուժերը, հրետանային մարտկոցների կրակային աջակցութեամբ, Քիւրաքեանլու, Քեօրփալու—Հայի, Զեյուա—Դուրդուղուլի գիւղերի բնագծերից ամբողջ ճակատով անցնում են հակայարձակման։ Գլխաւոր հարուածը ճակատի կենտրոնում հասցրին գնդապետներ Պ. Փիրումեանի եւ Ա. Դուլխանեանի հրամանատարութեամբ գործող 5-րդ եւ 6-րդ հրաձգային գնդերը։ Դրա շնորհիւ ազատագրւում են նախօրէին գրաւուած Սարգարապատ գիւղն ու կայարանը։ Հայկական զօրքերը, մարտերի շնորհիւ, մէկ օրում առաջ շարժուեցին 15—20 կիլոմետր։ Թուրքական գլխաւոր ուժերը նահանջեցին Արաքս կայարանի ուղղութեամբ՝ ամրանալով կայարանի մատուցներում գտնուող եւ մարտավարական կարեւորագոյն նշանակութիւն ունեցող Թիւլքի-թափա եւ Զիմնի Դըռ բարձունքներին։ Սարգարապատի զօրաջոկատի շտաբը հաստատւում է Սարգարապատ կայարանում³⁰։

Միաժամանակ նոր ռազմաճակատ էր ստեղծուել Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ, որի պատճառով գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովի շտաբը որոշում է ընդունում Դրոյի հրամանատարութեամբ նոր զօրաջոկատ ստեղծելու մասին։ Երեւանեան շտաբի՝ մայիսի 21-ի հրամանով մայիսի 22-ին Դրօն Յատուկ հեծեալ զօրաջոկատով, որը կազմուած էր փոխգնդապետ Ալեքսանադր Կորոլկովի հրամանատարութեամբ գործող պարտիզանական հեծեալ գնդից ու Առանձին հեծեալ բրիգադի 2-րդ հեծեալ գնդից, ինչպէս նաեւ Գրիգորի Սուլթան-Շահի 4-րդ լեռնային մարտկոցից, Աշտարակով շարժւում է Ալի-Քուչակի ուղղութեամբ։

²⁷ Տէս «Սարգարապատի հերոսամարտը. Գրեց Գլխաւոր Սպաշակոյտի Գնդապետ՝ Ալեքսանդր Կ. Շնէտր. Մասնակցողի Յուշեր», Ֆրեզնօ, 1967, էջ 39։

²⁸ Տէս Ա. Ա. АՅՎԱԶՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 23։

²⁹ Պլան — հրամանը տես ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 8 եւ շրջ։

³⁰ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 41։

Արդէն մայիսի 25-ին ստորագրուած հրաման-պլանի³¹ համաձայն՝ մայիսի 26-ին Սարգարապատի եւ Բաշ-Ապարանի ճակատներում (հրամանատար Դրօ) հայկական ուժերն սկսում են նոր խոշոր յարձակում, որն աւարտում է մայիսի 27-ի լուսաբացին, երբ կապիտան Կարապետ Հասան-Փաշայեանի հրամանատարութեամբ գործող խզնաուզի հարուածային զօրաջոկատը կատարում է թեւանցում եւ թիկունքից հարուած հասցնում Արաքս կայարանից հիւսիս-արեւմուտք ընկած Թիւլքի-Յափա եւ Զիմնի Դըռ բարձունքներում կենտրոնացած թուրքական ուժերին:

Մայիսի 29-ի դրութեամբ հայկական ուժերը Սարգարապատի ռազմաճակատում հասել էին Կարաբուռուն կայարանին, իսկ Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում հետ էին մղել թուրքական ուժերին՝ իրենց ձեռքում պահելով Բաշ-Ապարանն ու Ալի-Քուլակը, ինչի շնորհիւ երկու ռազմաճակատներում թուրքական դիվիզիաները ջախջախւում են:

Թուրքերի կորուստները կազմեցին մինչեւ 7000 զինուոր, որոնցից միայն Սարգարապատում՝ 3500³²: Թւում էր, թէ յաղթանակը լիարժէք էր, եւ գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովը ծրագրում էր յետ գրաւել Ալեքսանդրապոլը, ինչի առթիւ նա դիմում է ժողովրդին կոչով³³: Ինչ վերաբերում է Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբի պետ, փոխգնդապետ Ա. Վեքիլեանին, ապա վերջինս «3–4 օրուայ մէջ նկատելիօրէն փոխուել էր — նիհարել ու գունատուել: Գիշեր-ցերեկ աշխատանքի սեղանից ու քարտէզից չէր հեռանում... «Բոլորը մտածում են Ալեքսանդրապոլի մասին», — ասաց զօրավար Սիլիկեանը: Այդտեղ Վեքիլեանը միջամտեց՝ ասելով, որ ինքը կասկած չունի, որ մի երկու օրից յետոյ քաղաքը (Ալեքսանդրապոլը) պիտի վերագրաւուի, եւ այն ժամանակ տաճիկները հարկադրուած յետ պիտի քաշուեն Ղարաքիլիսայից³⁴»: Սակայն Ղարաքիլիսայի ճակատում³⁵ գնդապետ Ալեքսանդր Բէյ-Մամիկոնեանցի հրամանատարութեամբ գործող 1-ին Հայկական հրաձգային դիվիզիայի կրած պարտութիւնը եւ մայիսի 28-ին Ղարաքիլիսայի անկումը հօդս ցնդեցրին Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբի ծրագրերը:

³¹ Պլան — հրամանը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 9–10:

³² Տե՛ս Ս. ԱՅԱՆԵՍԵԱՆ, Սարգարապատի յաղթանակը (Հայաստան. մայիս 1918), Երեւան, 1991, էջ 76. Հ. ԹՈՒՐԵԱՆ, Սարգարապատի հերոսամարտը, Երեւան, 1965, էջ 138:

³³ Կոչը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 6, թ. 1:

³⁴ Ա. ԱՍՏՈՒԱՏՏՈՒՐԵԱՆ, Սարգարապատի պատմաշինութիւնը. 3. Թուրքեանի «Սարգարապատի հերոսամարտը» գրքին առթիւ. Պէյրութ, 1966, էջ 80:

³⁵ Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբէկեանը:

ինչեւիցէ, Մայիսեան հերոսամարտերն ունեցան պատմաքաղաքական բացառիկ նշանակութիւն, քանզի դրանց շնորհիւ արեւելահայութիւնն ու արեւմտահայ գաղթականութիւնը փրկուեցին, եւ վերականգնուեց հայոց անկախ պետականութիւնը, ու հռչակուեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Մայիսեան հերոսամարտերն ունեցան նաեւ ռազմավարական կարեւորագոյն նշանակութիւն, քանզի դրանց շնորհիւ կոտորուեց թուրքական բանակի յարձակման թափը դէպի Թիֆլիս, Թաւրիզ եւ յատկապէս Բաքու:

Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ Հայկական բանակային կորպուսի հիմքի վրայ ստեղծուեց հանրապետութեան բանակը, որը, համաձայն Բաթումի հաշտութեան բանակցութիւններում թուրքական կողմի ներկայացրած պահանջի, կազմուած էր լինելու մէկ դիվիզիայի³⁶: Հետեւաբար գեներալ-լէյտենանտ Թ. Նազարբէկեանի 1918 թուականի յուլիսի 26-ի №99 հրամանով կորպուսը վերակազմաւորուեց Հայկական առանձին դիվիզիայի³⁷: Վերջինիս շտաբը ձեւաւորուում է յունիսին Վաղարշապատից (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի շէնքից³⁸) երեւանում տեղակայուած Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբի հենքի վրայ: Նոյն յուլիսի 26-ի №99 հրամանի համաձայն՝ նորաստեղծ Հայկական առանձին դիվիզիայի հրամանատար է նշանակուում գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկովը, իսկ աւելի ուշ Հայկական առանձին դիվիզիայի շտաբի պետ է նշանակուում գնդապետ Միխայիլ Զինկեւիչը, որը դեռեւս յուլիսի 8-ին նշանակուել էր Երեւանեան զօրաջոկատի շտաբի պետ³⁹: Փոխգնդապետ Ալեքսանդր

³⁶ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 2:

³⁷ Հրամանը տէս ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 47, թ. 2 եւ շրջ.:

³⁸ 1918 թ. երկրորդ կէսին ճեմարանի շէնքում է տեղակայուում նորաստեղծ Հայկական առանձին դիվիզիայի 1-ին հետեւակային բրիգադի 2-րդ հետեւակային գունդը (տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 552, թ. 8 եւ շրջ.), իսկ արդէն 1919 թ. սկզբներին ՀՀ կառավարութիւնը ճեմարանի շէնքը տրամադրում է Ամերիկեան նպաստամատոյց վարչութեանը (տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 159, թ. 39): Եւ թէպէտ 1919—1920 թթ. ընթացքում ճեմարանը վերաբացելու որոշ փորձեր եղան, սակայն ապարդիւն (մանրամասն տէս Ս. ԲԵՀՐՈՒԳԵԱՆ, Ճեմարանի վերաբացման փորձերը 1918—1930 թուականներին, Երեւան, 2004): Արդէն Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ էջմիածին կոլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների պետականացման մասին ՀՍԽՀ Յեղափոխական կոմիտէի (Յեղկոմ) 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի դեկրետով (դեկրետը տէս ՀՍԽՀ դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. 1, 1920 թ. նոյեմբերի 29 — 1921 թ. փետրուարի 18, էջմիածին, 1921, էջ 16) ճեմարանի շէնքն անցնում է Լուսժողկոմատին, իսկ Հոգեւոր հաստատութիւններին պատկանող կոլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների պետականացման մասին Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսարի՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի հրամանով ճեմարանի շէնքը դրւում է Լուսժողկոմատի կողմից նշանակուելիք կոմիսարի ղեկավարութեան ներքոյ (հրամանը տէս ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 2ա, թ. 1):

³⁹ Նշանակման հրամանը տէս ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 18:

Վերջիլովը նույնպես իր ծառայությունն է շարունակում նորաստեղծ Հայկական առանձին դիվիզիայի շտաբում՝ զբաղեցնելով օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնը:

Այսպիսով՝ 1918 թ. գարնանը Հայաստանում ստեղծուած ռազմաքաղաքական բարդ պայմաններում Հայկական բանակային կորպուսի կազմում Երեւանեան զորաջոկատի ստեղծումն ու գործունէութիւնը ունեցան պատմական նշանակութիւն ինչպէս հայ ժողովրդի, այնպէս էլ ամբողջ Կովկասեան ռազմաճակատի համար:

Յօդուածին կից հրատարակում ենք Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող արժէքաւոր ծաւալուն մի փաստաթուղթ՝ ռուսերէն բնագրից թարգմանուած արդի հայերէնով եւ ծանօթագրութիւններով, որտեղ մանրամասն ներկայացուած է Երեւանեան զորաջոկատի գործունէութիւնը եւ այդ օրերին Վաղարշապատում տիրող իրավիճակը:

Յաւելուած

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ ԲՐԻԳԱԴԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԻ ՀԱՇՈՒԻԶ ԲԻԻՐՈՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻՆ՝ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ԶՕՐԱԶՈՎԱՏԻ ԿԱԶՄԱԴՈՐՄԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՍԻՑԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. 52 7 փետրուարի 1919 թ.

Գաղտնի Երեւան

<Կովկասեան ռազմաճակատից> ռուսական զօրքերի հետանալուց յետոյ թուրքերի դէմ ռազմական գործողութիւնների սկզբնափուլում Երեւանեան զօրաջոկատի կազմում ընդգրկուած էին Հայկական <առանձին> բանակային կորպուսի զօրամասերից երկու հետեւակային գունդ եւ երկու <հրետանային> մարտկոց. այն է 5-րդ եւ 6-րդ Հայկական <հրաձգային> գնդերը եւ 2-րդ լեռնային ու 5-րդ թեթեւ մարտկոցները: Դրանք գեներալ-մայոր Մովսէս Սիլիկովի⁴⁰ <2-րդ> Հայկական <հրաձգային> դիվիզիայի եւ վերջինիս <2-րդ> հրետանային բրիգադի զօրամասերն էին, որոնք գտնուում էին կազմաւորման փուլում

⁴⁰ Մովսէս Բաբայի Սիլիկեան (1862–1937): Ցարական բանակի գեներալ-մայոր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գեներալ-լէյտենանտի կոչման: 1920 թ. Հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ Կարսի ռազմաճակատի հրամանա-

եւ հազիւ էին համարել հաստիքակազմի մօտ կեսը: Մարտկոցներն ունէին չորսական հրանօթ, բայց համարուած ոչ բաւարար անձնակազմով, ձիերով եւ նիւթական մասով:

Բացի թուարկուած զօրամասերից, որոնք կարծես թէ կազմում էին կանոնաւոր հայկական զօրամասերը, Երեւանեան զօրաշոկատի կազմում ընդգրկուած էին Դոնյի Պարտիզանական Հայկական հետեւակային գումղը եւ մի քանի գումարտակներ՝ համարուած թուրքահայերից, գնդապետ <Նիկոլայ> Բաղդասարովի⁴¹ հետեւակային բրիգադը:

Երեւանեան զօրաշոկատի զօրամասերը 1918 թ. փետրուար ամսուայ առաջին օրերից գտնուում էին գեներալ-([մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովի հրամանատարութեան ներքոյ:

Յունուարի վերջին, ամբողջ փետրուար ամիսը եւ մարտ ամսուայ կեսը բոլոր վերը նշուած հայկական զօրամասերը, գտնուելով ձեւատրման փուլում, պայքար էին մղում թաթարական եւ ֆրդական կազմակերպուած զինուած բանդաների դէմ, որոնք ամեն կերպ խոչընդոտում էին հայկական զօրամասերի կազմատրմանը եւ ցանկանում էին գրաւել Երեւանի նահանգի կարեւոր շրջաններ՝ նպատակ ունենալով դիրացնել թուրքական զօրքերի առաջխաղացումը Անդրկովկասում: Այդ պայքարի արդիւնքում, թաթարները յայտնուեցին շրջափակման մէջ, կատարեալ մեկուսացուեցին եւ միայն առանձին դէպքերում իրականացնում էին յարձակում երկաթուղու Ալագեազ⁴²–Էջմիածին–Ուլուփսանլու⁴³–Ղամարլու⁴⁴ կայարանների հատուածում, ինչպէս նաեւ Մարգարայ–Իգդիր ճանապարհի ուղղութեամբ:

Այդ ժամանակահատուածում Երեւանի նահանգի՝ նախկին ռուսական սահմանին յարող հատուածը լցուած էր Անդրկովկաս անցած, գլխաւորապէս Իգդիրի կողմից, գաղթականներով: Մարդկանց այդ սոված զանգուածը, թափառական կեանքից ուժասպառ եղած, փնտրում էր իր համար սնունդ, եւ

տարն էր: 1921 թ. յունուարին բոլշևիկեան իշխանութիւններն աքսորել են Բաքու, ապա Ռեւզան, ապա համաձայնեցնել ազատ արձակել: 1937 թ. ձերբակալուել է եւ գնդակահարուել:

⁴¹ Նիկոլայ Մկրտիչ Բաղդասարեան (1868–1922-ից յետոյ): Ցարական բանակի գնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Մասնաւորները շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գեներալ-մայորի կոչման: 1920 թ. մայիսին՝ բոլշևիկների կազմակերպած խռովութեան ժամանակ, Դիլիջանում գերեվարուել է եւ տարուել Բաքու: 1921 թ. յուլիսին գիմել է ՀՍՍՀ Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսարիատին՝ աշխատանքի անցնելու նպատակով:

⁴² Ներկայիս Արագած երկաթուղային կայարանը:

⁴³ Ներկայիս Մասիս երկաթուղային կայարանը:

⁴⁴ Ներկայիս Արտաշատ երկաթուղային կայարանը:

այդ հոդի վրայ, բնականաբար, տեղի էին ունենում զինուած յարձակումներ հայ գաղթականների կողմից թաթարական գիւղերի վրայ:

1918 թ. ապրիլի 10-ին սկսուեցին ռազմական գործողութիւններ թուրքական կանոնաւոր զօրամասերի դէմ, որոնց Ձինգիլեան լեռնանցքի ուղղութեամբ միացան թաթարները եւ քաղական ցեղերը, եւ ապրիլի 15-ին թուրքերին գրեթէ յաջողուեց մօտենալ Իգդիր քաղաքին, սակայն նրանք ետ շարտուեցին գլխաւորապէս կապիտան <Վաղիմիր> Սակկիլարիի⁴⁵ հրամանատարութեամբ գործող 2-րդ <լեռնային> մարտկոցի կրակով, եւ Ձինգիլեան լեռնանցքը կրկին զբաղեցրին մենք: Այդտեղ ուղարկուեց 1-ին լեռնային մարտկոցի մէկ դասակ՝ պորուչիկ <Հրանտ> Սարգսեանի⁴⁶ հրամանատարութեամբ, իսկ Արաֆս գետի վրայով մեր անցումն ապահովելու համար Վաղարշապատից Մարգարայ գիւղի մօտ ուղարկուեց 5-րդ թեթեւ մարտկոցի մէկ դասակ՝ պորուչիկ <Նիկոլայ> Կիլի⁴⁷ հրամանատարութեամբ: Այդ մարտերում հերոսի մահով ընկաւ մեր գնդերից մէկի հրամանատար, Սուրբ Գեորգիի շքանշանի ասպետ, գնդապետ Զարուխչեւ:

Իգդիր քաղաքը, թէեւ մնաց մեր վերահսկողութեան տակ, սակայն այդուհանդերձ այդտեղից դուրս պրծած գաղթականների ալիքը էլ անելի լցրեց էջմիածնի եւ Երեւանի գաւառների գիւղերը:

Այդ ռազմագործողութիւններին զուգահեռ գլուխ բարձրացրին թաթարները, յատկապէս այն գիւղերը, որոնք տեղակայուած էին Նաշ-Գեառնիի շրջանում, որն ընկած էր Երեւան քաղաքից դէպի արեւելք՝ 25 վերստ հեռաւոր-

⁴⁵ Վաղիմիր Գեորգիի Սակկիլարի (1891–1938): Ազգութեամբ յոյն Յարական բանակի հրետանու կապիտան: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ ստանալով փոխգնդապետի, ապա գնդապետի կոչում: 1920 թ. դեկտեմբերից ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Կարմիր բանակում: 1938 թ. Խորհրդային իշխանութիւնները ձերբակալել եւ զնդակահարել են:

⁴⁶ Հրանտ Զոհրաբի Սարգսեան (1893–1938): Յարական բանակի հրետանու պորուչիկ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ ստանալով շտաբ-կապիտանի կոչում: 1921 թ. հեռացել է Թուրքի: 1922 թ. վերադառնալով հայրենիք՝ անցել ծառայութեան Հայկական Կարմիր բանակում: 1923 թ. զօրացրուել է եւ ուղարկուել պահեստազօր: 1938 թ. Խորհրդային իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուել է եւ զնդակահարուել:

⁴⁷ Նիկոլայ Ալեքանդրի Կիլի (1895–1941): Յարական բանակի հրետանու պորուչիկ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ ստանալով կապիտանի կոչում: 1920 թ. դեկտեմբերից ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Կարմիր բանակում: 1940 թ. արժանացել է հրետանու գեներալ-լեյտենանտի կոչման: 1941 թ. Խորհրդային իշխանութիւնները ձերբակալել եւ զնդակահարել են:

րութեան վրայ: Այդտեղ գործուողն ջոկատ՝ 1-ին լեռնային մարտկոցի մէկ դասակի հետ միասին՝ հրետանու շտաբ-կապիտան <հորէն> Իգիթխանովի⁴⁸ հրամանատարութեամբ: Այդ ջոկատը ապրիլի 16-ին ստիպեց թաթարներին, որոնք շրջապատել էին հայկական գիւղը, հեռանալ դէպի լեռները:

Մայիսի 8-ին, Կողբ քաղաքի մերձակայ եւ այդ տարածքով անցնող սահմանային լեռնաշղթաների պաշտպանութեան նպատակով, գեներալ-մայոր <Մովսէս> Սիլկովի կողմից այդտեղ ուղարկուեց ջոկատ՝ կապիտան <Իւան> Մանիելի հրամանատարութեամբ⁴⁹ Թիֆլիսից ժամանած Մակուի հետեւակային գնդի մէկ գումարտակի եւ շտաբ-կապիտան <հորէն> Իգիթխանովի 1-ին լեռնային մարտկոցի մէկ դասակի կազմով:

Զինադադարը, ստորագրուած թուրքերի հետ 1918 թ. ապրիլի 25-ին, Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ խախտուեց մայիսի 15-ին թուրքերի կողմից, եւ նրանք, նոյն օրը գրաւելով Ալեքսանդրապոլ⁵⁰ քաղաքը եւ էսկանօտէն քաղաքներով գեներալ-մայոր <Միխայիլ> Արեշելի⁵¹ <1-ին> Հայկական <հրաձգային> դիվիզիան, սկսեցին առաջանալ դէպի Զաջուտի լեռնանցք, իսկ Երեւանի ուղղութեամբ նրանց առաջխաղացումը պայմանաւորուած էր այդ շրջանը գրաւելու անհրաժեշտութեամբ:

Երբ նրանց յաջողուեց անցնել Զաջուտի լեռնանցքը եւ մօտենալ Ղարափիլիսային⁵², ամմիջապէս, մայիսի 17-ին, 18-ին եւ 19-ին սկսեցին սեղմել մեր

⁴⁸ Խորէն Ներսէսի Իգիթխանեան (1887–1938): *Յարական բանակի հրետանու շտաբ-կապիտան: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ ստանալով կապիտանի, ապա փոխգնդապետի կոչում: 1920 թ. դեկտեմբերից ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Կարմիր բանակում: 1921 թ. յունուարին բոլշեւիկեան իշխանութիւնների կողմից աքսորուել է Ռեազան: 1921 թ. գարնանը համաներում ստանալով՝ մինչեւ 1926 թ. ծառայութիւնը շարունակել է ՀԽՍՀ ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատում: 1937 թ. ձերբակալուել է եւ 1938 թ. գնդակահարուել:*

⁴⁹ Իւան (Յովնաննէս) Եւտաֆելի Մանիել (1892–1937-ից յետոյ): *Յարական բանակի կապիտան: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով նախ փոխգնդապետի, ապա գնդապետի զինուորական կոչման: 1920 թ. դեկտեմբերից ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Կարմիր բանակում: 1921 թ. յունուարին բոլշեւիկեան իշխանութիւնների կողմից աքսորուել է Ռեազան, ապա համաներումով ազատ արձակուել: 1937 թ. դրութեամբ բնակուել է Թիֆլիսում:*

⁵⁰ Ներկայիս Գիւմրի քաղաքը:

⁵¹ Միխայիլ Վասիլի Արեշել (1876–1921-ից յետոյ): *Յարական բանակի գեներալ-մայոր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում: Եղել է Փարիզի հաշտութեան կոնֆերանսում հայկական պատուիրակութեան ռազմական խորհրդատու:*

⁵² Ներկայիս Վանաձոր քաղաքը:

գործամասերը Երեւան–Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի երկայնքով: Եւ նրանց գրեթէ յաջողուել էր կտրել ճանապարհը Իգդիրի գորաշոկատի, որ գործում էր գնդապետ Դանիել-բէկ Փիրումովի⁵³ հրամանատարութեամբ. նրան այդ ժամանակ հրամայուած էր հապնեալ նահանջել դէպի հիւսիս՝ Մարգարայ գիւղի մօտ պայթեցնելով Արաֆսի վրայի կամուրջը: Այդ խուսանաւումը գնդապետ Դանիել-բէկ Փիրումովը յաջողութեամբ իրականացրեց գիշերային գորաշարժով: Առաջացող թուրքերի դէմն առնելու եւ գնդապետ <Դանիել-բէկ> Փիրումովի գորաշոկատին աջակցելու նպատակով Քանափեռ գիւղից Վաղարշապատի միջով դէպի Սարդարապատ հապնեալ ուղարկուեց Պօղոս-բէկ Փիրումովի⁵⁴ հրամանատարութեամբ գործող 5-րդ Հայկական <հրաձգային> գունդը եւ պորուչիկ <Նիկոլայ> Կլիչի 1-ին <թեթեւ> մարտկոցի մէկ դասակ: Այնուամենայնիւ մայիսի 20-ին եւ 21-ին թուրքերին յաջողուում է սեղմել մեր գործամասերին այնպէս, որ թուրքական հետեւակային գումարտակը գրաւեց Քեօրփալու⁵⁵ գիւղը, որն ընկած էր Էջմիածնից դէպի արեւմուտ՝ 6 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Մայիսի 16-ից սկսած յատկապէս ուժեղացաւ գաղթականների հոսքը, որը շարժում էր Վաղարշապատով դէպի Երեւան: Նրանք բառացիօրէն լցրեցին Երեւան տանող բոլոր ճանապարհները, իսկ Էջմիածնի Մայրավանքի շրջակայքում ձեւաւորուեց գաղթականների հսկայական ծով՝ խցանելով Վաղարշապատ գիւղի բոլոր ելքերն ու մուտքերը, եւ յարդիւնս դրա անհնարին դարձաւ հետագայ առաջխաղացումը: Այդ օրերին անգամ Վաղարշապատ գիւղի բնակիչները, որոնք մինչ այդ նստած էին իրենց տեղերում, թողնելով գիւղում զինուած տղամարդկանց՝ ճանապարհ ընկան դէպի Երեւան:

1918 թ. մայիսի 21-ի առաւօտեան իրադրութիւնը Վաղարշապատում (Էջմիածնի Մայրավանքում) ծայրայեղ ծանր էր: Գաղթականների եւ տեղի

⁵³ Դանիել-բէկ Արիստղոսի Փիրումեան (1861–1922): Յարական բանակի գնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գեներալ-լեյտենանտի զինուորական կոչման: 1920 թ. աշնանը եղել է Կարսի բերդի կայազօրի հրամանատարը: Կարսի անկման հետեւանքով յայտնուել է թուրքական գերութեան մէջ, աւելի ուշ՝ ազատ արձակուել: Մահացել է 1922 թ.՝ ծանր հիւանդութիւնից:

⁵⁴ Պօղոս-բէկ Կարամանի Փիրումեան (1856–1921): Յարական բանակի գնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գեներալ-մայորի զինուորական կոչման: Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ ինքնասպանութեամբ վերջ է տուել իր կեանքին:

⁵⁵ Ներկայիս Արմաւիրի մարզի Արշալոյս գիւղը:

բնակչության ճնշումը տրամադրությունը ու ոգու անկումը, ինչպես նաև Նորին սրբություն Գեորգ Ե. Սուրենյան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վճռականությունը՝ չլիել Սուրբ Էջմիածնի վանական եղբայրներին, Երեւանեան զօրաշոկատի շտաբին՝ ֆաջարի գեներալ-մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովի ու շտաբի պետ, փոխգնդապետ <Ալեքսանդր> Վեֆիլովի⁵⁶ գլխաւորութեամբ, ստիպեց ընդունել անյետաձգելի որոշում՝ առաջացող թշնամուն յամառ դիմադրութիւն ցոյց տալու եւ մարտն ընդունելու մասին: Գեներալ-մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովի որոշումը հաղորդուեց զօրին, եւ մայիսի 21-ին՝ կէսօրից յետոյ, 5-րդ <հրաձգային> գունդն ունեցաւ յաջողութիւն. թուրքերը շղիմացան եւ սկսեցին ետ ֆաշուել: Դա բարձրացրեց զօրի եւ բնակչութեան ոգին, եւ ամբողջ Վաղարշապատը, բառացիօրէն, ցնծում էր. Բնակիչներն սկսեցին կազմել խմբեր, որոնք իրենց հետ վերցրել էին զէնք ու մթերք՝ ռազմանական ուղարկելու համար, իսկ իրենց <ունեցած> սայլերը յանձնեցին ընդ տնօրինութիւն հրետանու պետ, գնդապետ <Քրիստափոր> Արարատովին⁵⁷՝ փամփուշտները եւ արկերը դիրքեր հասցնելու համար: Մարդկային ուժի համալրումն ստացուեց ամեն տեղից, յատկապէս, Երեւան ֆաղափց եւ Ղամարլու գիւղից:

Մինչդեռ, ունենալով յաջողութիւն Սարգսրապատի ուղղութեամբ, <Երեւանեան> զօրաշոկատի շտաբը այդ օրերին սկսեց ստանալ հաւաստի տեղեկութիւն՝ Ալեքսանդրապոլից Բաշ-Ապարանի միջով Երեւանի վրայ թուրքական զօրքերի շարժի եւ <Ղարափիլիսայի ուղղութեամբ> գեներալ-մայոր] <Միխայիլ> Արեշելի <1-ին Հայկական հրաձգային> դիվիզիայի մնացորդների, որոնք այդ ժամանակ արդէն գտնուում էին գնդապետ

⁵⁶ Ալեքսանդր Դաւիթի Վեֆիլով (1883–1921-ից յետոյ): Ցարական բանակի փոխգնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գնդապետի զինուորական կոչման: 1920 թուականի հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ եղել է Կարսի ռազմաճակատի շտաբի պետը: 1920 թ. հոկտեմբերին Կարսի անկման հետեւանքով գերի է ընկել թուրքական կողմին: 1921 թ. սկզբին էրզրումի բանտից դիմել է փախուստի եւ ապաստանել Թուրքիոյ: 1922 թ. օգոստոսի 19-ին նրա անունը հանդիպում է հայրենիք վերադառնալ ցանկացողների ցուցակում:

⁵⁷ Խաչատուր Գերասիմի Արարատեան (1876–1937): Ցարական բանակի հրետանու գնդապետ: Մասնակցել է ռուս-ճապոնական պատերազմին (1904–1905 թթ.), աւելի ուշ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմին: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գեներալ-մայորի կոչման: 1919 թ. մարտից մինչեւ 1920 թ. ապրիլ զբաղեցրել է ՀՀ զինուորական նախարարի պաշտօնը: 1920 թ. հոկտեմբերին Կարսի անկման հետեւանքով գերի է ընկել թուրքական կողմին: Աւելի ուշ ազատ է արձակուել եւ ծառայութիւնը շարունակել Հայկական Կարմիր բանակում: 1937 թ. ձերբակալուել է եւ գնդակահարուել:

<Ալեքսանդր> Բէյ-Մամիկոնեանցի⁵⁸ հրամանատարութեան ներքոյ, կրած անյաջողութեան մասին:

Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ պաշտպանութիւն կազմակերպելու նպատակով, 1918 թ. մայիսի 22-ին հապենայ այդտեղ է գործուղում Դրոյի հրամանատարութեամբ գործող զօրաշուկատ՝ կազմում ունենալով մէկ հետեւակային գունդ, կամատրականներից կազմուած հեծեալ խումբ, պորուչիկ <Գրիգորի> Սուլթան-Շահի⁵⁹ հրամանատարութեամբ գործող 4-րդ լեռնային մարտկոցի մէկ դասակ: Նաեւ այդտեղ, հապենայ, տեղափոխուեց գնդապետ <Աբրահամ> Դոլուխանովի⁶⁰ հրամանատարութեամբ գործող 6-րդ <հրաձգային> գունդը, որն այդ ժամանակ գտնուում էր Ղամարլուտում, եւ շտաբս-կապիտան <Խորէն> Իգիթխանովի հրամանատարութեամբ գործող 1-ին լեռնային մարտկոցից երկու հրանոթ:

Յետագայում Երեւանեան զօրաշուկատի ռազմական գործողութիւնները շարունակուեցին երկու ուղղութիւններով. Սարդարապատի՝ գնդապետ Դանիէլ-բէկ Փիրումովի հրամանատարութեամբ, եւ Բաշ-Ապարանի՝ Դրոյի հրամանատարութեամբ:

Փոփոխակի յաջողութիւններով մարտերը շարունակուեցին մինչեւ մայիսի 29-ը, ընդորում, այդ ժամանակ մեր զօրամասերը Երեւան—Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի երկայնքով առաջ շարժուեցին մինչեւ Բոգոյրի կիսակայարան (Ղարաբուտուն⁶¹ կայարանից հիւսիս), իսկ Բաշ-Ապարանեան զօրաշուկատը հասաւ Թանահերմազ գիւղ, որը գտնուում է Բաշ-Ապարանի հիւսիսում, այդ կերպ ամուր պահելով Բաշ-Ապարանն իրենց ձեռքում:

⁵⁸ Ալեքսանդր Պետրոսի Բէյ-Մամիկոնեանց (1871—1935): Յարական բանակի հրետանու գնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով գեներալ-մայորի զինուորական կոչման: 1919 թ. նշանակուել Ռազմական նախարարութեան գլխավոր ինտենդանտ (Համբարակային վարչութեան պետ): 1921 թ. յունուարին բոլշեւիկեան իշխանութիւններն աքսորել են Ռեազան, ապա համաներստումով ազատ արձակել: Ապրել է Լէնինգրադում եւ դասաւանդել Ռազմական ակադեմիայում:

⁵⁹ Գրիգորի Պալովիչ Սուլթան-Շահ (?—1918): Յարական բանակի նշանաւոր գեներալ Պաւել Սեմեօնովիչ Սուլթան-Շահի որդին: Յարական բանակի հրետանու պորուչիկ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա Հայաստանի ՀՀ բանակում ստացել շտաբս-կապիտանի զինուորական կոչում: Զոհուել է հայ-վրացական պատերազմի (1918 թուականի դեկտեմբեր) ժամանակ:

⁶⁰ Աբրահամ Մերգելի Դոլուխանեան (1870—?): Յարական բանակի գնդապետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում: Եղել է Ռազմական նախարարութեան հաշուի բաժնի կազմակերպման յանձնաժողովի անդամ: 1919 թ. զբաղեցրել է Ռազմական նախարարի օգնականի պաշտօնը:

⁶¹ Ներկայիս Արմաւիրի մարզի Քարակերտ գիւղի համանուն կայարանը:

Գնդապետ Դանիել-բէկ Փիրումովի զօրաչոկատի կազմում այդ ժամանակ գործում էին կապիտան <Վլադիմիր> Սակկիլարիի 2-րդ լեռնային մարտկոցը, պորուչիկ Հրանտ Սարգսեանի 1-ին լեռնային մարտկոցի մէկ դասակ եւ կապիտան <Բոգդան> Բաղդասարովի⁶² 5-րդ թեթեւ մարտկոցը, ընդ որում այդ վերջինը գործում էր առանձին դասակների կազմով, իսկ Դրոյի զօրաչոկատի կազմում՝ <Գրիգորի> Սուլթան-Շահի հրամանատարութեամբ գործող 4-րդ լեռնային մարտկոցի մէկ թնդանօթ եւ 1-ին լեռնային եւ 6-րդ <թեթեւ> մարտկոցներից մէկական դասակներ:

Այդ կերպ, <Բաթումում> թուրքերի հետ զինադադար, ապա հաշտութիւն կնքելու պահին գեներալ-[մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովի Երեւանեան զօրաչոկատի գործերն ընթանում էին մեզ համար բարենպաստ կերպով, բայց, ցաւօք, Հայկական <առանձին> բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ-[լէյտենանտ] <Թովմաս> Նազարբեկովի⁶³ հեռագիրը, որով յայտնում էր Ղարաբիխայի տակ մեր զօրի լիակատար անյաջողութեան մասին, ստիպեց կանգնեցնել Երեւանեան զօրաչոկատի յարձակողական գործողութիւնները Ալեքսանդրապոլ ֆաղափ ուղղութեամբ, քանզի Երեւան ֆաղափը յայտնուել էր հակառակորդի կողմից հիւսիս-արեւելից ներխուժման վտանգի առաջ:

Դրանով աւարտուեցին թուրքերի դէմ հայկական զօրամասերի գլխաւոր ռազմագործողութիւնները, քանզի յունիսի առաջին օրերին (ներառեալ մինչեւ ամսի 10-ը) տեղի ունեցած դէպքերը վերաբերում էին 1918 թ. յունիսի 4-ին Բաթումում կնքուած զինադադարի եւ հաշտութեան պայմանների կատարմանը:

Յունիսեան այդ օրերին Երկաթգծի ուղղութեամբ թուրքերն առաջացան մինչեւ Ուլուխանլու եւ աւելի հարաւ: Առաջխաղացման ճանապարհին ոչնչացրին հայկական գիւղերը, յատկապէս Ղամարլուի շրջանում, եւ հարաւից

⁶² Բոգդան Վլադիմիրի Բաղդասարով (1870—?): Ցարական բանակի հրետանու կապիտան: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով փոխգնդապետի, ապա գնդապետի կոչման: 1919—1920 թթ. զբաղեցրել է ՀՀ բանակի գլխաւոր շտաբի պետի պաշտօնը: Ծառայութիւնը շարունակել է Հայկական Կարմիր բանակում: 1923—1925 թթ. զբաղեցրել է Հայկական հրաձգային դիւրիզիայի շտաբի պետի, 1925—1927 թթ. ՀՍՍՀ զինուորական կոմիսարի պաշտօնները:

⁶³ Թովմաս Յովհաննէսի Նազարբեկեան (1855—1931): Ցարական բանակի գեներալ-լէյտենանտ: Ռուս-թուրքական (1877—1878 թթ.), ռուս-ճապոնական (1904—1905 թթ.) եւ Առաջին համաշխարհային պատերազմների մասնակից: 1917 թ. վերջին նշանակուել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսի հրամանատար: Ծառայութիւնը շարունակել է ՀՀ բանակում, ստացել հետեւագործի գեներալի զինուորական կոչում: Նշանակուել է ՀՀ ռազմական խորհրդի նախագահ: 1921 թ. բոլշեւիկեան իշխանութիւններն աքսորել են Բաքու, ապա Ռեազան: Համաներմամբ վերադարձել է աքսորից եւ ապրել Թիֆլիսում:

Երեւանի ֆաղափն մօտեցան 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ հանդիպելով դիմադրութեան հայկական զօրամասերի կողմից: Յունիսեան այդ անսպասելի ռազմական գործողութիւնների պատճառը կայանում էր նրանում, որ հայերը, կտրուած լինելով ամբողջ աշխարհից, իր ժամանակին չէին ստանում տեղեկութիւններ տիրող դրութեան մասին, անգամ իրենց ներկայացուցիչներից, որոնք բանակցում էւ ստորագրում էին հաշտութեան այս կամ այն պայմանները Բաթումում, այդ իսկ պատճառով թուրքերին, բնականաբար, թուացել էր, թէ հայերը կանխամտածուած կերպով չեն իրագործում իրենց իսկ պարտականութիւնները, իսկ ներկայացուած վերջնաժամկէտներին պատասխանում են զէնքի ուժով:

Կարծում եմ, որ ցանկացած ժողովուրդ, որից խլուել է ամէնը, եւ որին մնացել է հողի մի փոքրիկ կտոր եւ Երեւանի ֆաղափն ու Սուրբ Էջմիածինը, կը կռուի մինչեւ վերջին մարդը, քանզի հակառակ դէպքում նրան սպասում է ամբողջական ստրկութիւն եւ կործանում:

Աւարտելով գեներալ-[մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովի Երեւանեան զօրաշուկայի <ռազմական> գործողութիւնների համառօտ նկարագրութիւնը՝ ժամանակագրական յաջորդականութեամբ, ուզում եմ մի քանի խօսք ասել Երեւանի ազգային խորհրդի⁶⁴ գործունէութեան մասին, որի ոգին էին, ներկայումս իր մահկանացուն կնքած, Արամ Փաշան (Մանուկեանը) եւ ոգով զինուորական մեր ժողովրդական հերոս Դրօն (<Դրաստամատ> Կանայեանը):

Երեւանի շրջանում ամբողջ իշխանութիւնը այդ ժամանակ գտնւում էր Արամ <Մանուկեանի> ամուր ձեռքում, որը լիարժէք համերաշխութեամբ գործակցում էր գեներալ-[մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովի ու Դրոյի հետ:

Արամ <Մանուկեանի> ակնառու կարողութիւնները Երեւանի շրջանում ռազմական հզօրութեան կազմակերպման գործում, տնտեսական եւ այլ բնագաւառներում, հնարաւորութիւն տուեց հայերին զէնք ձեռքին պաշտպանելու հողի կտորը, միակ ֆաղափը եւ Սուրբ Էջմիածնի Մայրավանքը, եւ եթէ մեզ՝ հայերիս, հետ հաշուի նստեցին այդ ժամանակ եւ հաշուի են նստում այժմ, դա կարող էմ վերագրել բացառապէս երեք անձերի՝ Արամ <Մանուկեանի>, գեներալ-[մայոր] <Մովսէս> Սիլիկովին եւ Դրոյին:

⁶⁴ Երեւանի ազգային խորհուրդն ստեղծուել էր 1917 թ. վերջերին եւ համակարգում էր Երեւանի նահանգի հասարակական-քաղաքական կեանքը: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նման կազմուած էր տարբեր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից եւ ձեւականօրէն ենթարկւում էր վերջինիս: Հէնց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից 1917 թ. դեկտեմբերին Արամ Մանուկեանը գործուղուեց Երեւան՝ ղեկավարելու Երեւանի ազգային խորհրդի գործունէութիւնը:

Հայկական հրետանային բրիգադի հրամանատար,
գնդապետ <Քրիստափոր> Արարատով
Բրիգադային համհարզ,
շտ[աբս]-կապիտան <Արթուր> Այվազեան⁶⁵
ՀԱԱ, ֆ. 1267. ց. 2, գ. 84, քք. 5–6 եւ շրջ.: Բնագիր: Մեխենագիր:

РЕЗЮМЕ

В конце 1917 года, в результате Октябрьской революции в России развалился Кавказский фронт. Для предотвращения процесса началось формирование армянских национальных частей. Формирование Армянского отдельного армейского корпуса началось с приказа ставки Верховного главного командования Русской армии с 16 ноября 1917 года.

В начале 1918 года, когда Турецкая армия нарушила Эрзинджанское перемирие, оборона Кавказского фронта была полностью возложена на вновь сформированный Армянский корпус. В мае 1918 года Эриванский отряд Армянского отдельного армейского корпуса нанес поражение турецкой армии на Сардарабатском и Баш-Апаранском фронтах. В результате была провозглашена Первая Республика Армения.

Армянский отдельный армейский корпус послужил основой для формирования армии Первой Армянской Республики, а штаб Ереванского отряда, который весной 1918 года был распложен в здании эчмиадзинской духовной семинарии «Геворгян», послужил основой для формирования Генерального штаба Армянской армии.

SUMMARY

At the end of 1917, as a result of the October Revolution in Russia, the Caucasian Front collapsed. For preventing this collapse, the Armenian Corps began to be

⁶⁵ Արթուր Ալեքսանդրի Այվազեան (1894–1982): Յարական բանակի հրետանու շտաբ-կապիտան: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից: Ծառալուծիչը շարունակել է Հայկական առանձին բանակային կորպուսում, ապա ՀՀ բանակում՝ արժանանալով կապիտանի կոչման: 1919 թ. նշանակուել է ՀՀ ռազմական նախարարութեան համհարզ: 1921 թ. հեռացել է Թուրքիա:

formed on October 16, 1917, by the order of the Stavka of the Supreme Commander of Russian Army. In 1918, when the Turkish army broke the ceasefire of Yerznka, the defense of the Caucasian Front was completely entrusted to the newly formed Armenian Corps. Yerevan Squad of the Armenian Corps defeated the Turkish Army during the battles of Sardarapat and Bash-Aparan in May, 1918. As a result, the First Armenian Republic was proclaimed.

The Armenian Corps became the basis of the newly formed Republic of Armenia, but the Staff of the Yerevan Squad, which was stationed in the building of the Gevorkian Theological Seminary (Etchmiadzin) in spring of 1918, became the basis of the newly formed General Staff of the Armenian Army.

